https://doi.org/10.15407/mics2021.12.171
УДК 698::726(477.25)Андріївська церква

Ігор Нетудихаткін,
кандидат історичних наук, завідувач сектору «Музей “Андріївська церква”» Національного заповідника «Софія Київська»
e-mail: hatkin@ukr.net

«У ПОШУКАХ РАСТРЕЛЛІ...» (РЕСТАВРАЦІЯ АНДРІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 2009–2020 рр.)

Наприкінці 2020 року київську Андріївську церкву було відкрито після тривалої реставрації (2009–2020). Філософія реставраційних робіт цього десятиліття була підпорядкована ідеї «повернення Растреллі». Крім того, прослідковується певна «тяглість», адже під час попередньої масштабної реставрації 1979–1988 років автентичний вигляд (за колекцією оригінальних креслень Растреллі) було повернено екстер’єру храму (передусім куполам). Авторству Растреллі належить також проєкт внутрішнього опорядження Андріївської церкви. Тож усі роботи мали на меті повернути максимально автентичний вигляд храму. Їх виконували реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР’ЄР-БУДСЕРВІС» (генеральний підрядник). Неофіційно роботу було поділено на чотири блоки з промовистими назвами – «Метал», «Камінь», «Дерево» та «Живописне полотно».

Ключові слова: Андріївська церква, реставрація, Київ, Франческо Бартоломео Растреллі.

© Ігор Нетудихаткін, 2021

Рис. 1. Андріївська церква на тлі панорами Подолу. 2020 р.

Якщо «шукати» у Києві архітектурну пам'ятку, зведену за проектом архітектора зі справді світовим іменем, то споруджена в середині XVIII ст. за кресленнями італійця Франческо Бартоломео Растреллі Андріївська церква є поза конкуренцією (рис. 1).

Ф.-Б. Растреллі народився у родині збіднілого флорентійського дворянина у Парижі в 1700 р. (рис. 2). Вже у 16-річному віці, разом із батьком, відомим скульптором Карло Растреллі, юний Франческо переїхав до Санкт-Петербурга, де згодом став архітектором. На час фундації Андріївської церкви російською імператрицею Єлизаветою Петрівною у 1744 р. Ф.-Б. Растреллі вже обіймав посаду обер-архітектора – головного архітектора велетенської держави (рис. 3). У Санкт-Петербурзі він уславився передусім спорудженням Зимового палацу та Смольного монастиря (рис. 4–5).

Рис. 2. Графічна реконструкція герба роду Растреллі з порталу «Armoriale delle famiglie italiane»

Свого часу Растреллі писав про Андріївську церкву: «В місті Київ, Української провінції, я звів велику мурована церкву

Рис. 3. П'єтро Ротарі. Портрет Франческо Бартоломео Растреллі. Полотно, олія. 1756–1762. Державний Російський музей, Санкт-Петербург

Рис. 4. Зимовий палац у Санкт-Петербурзі. Сучасне фото

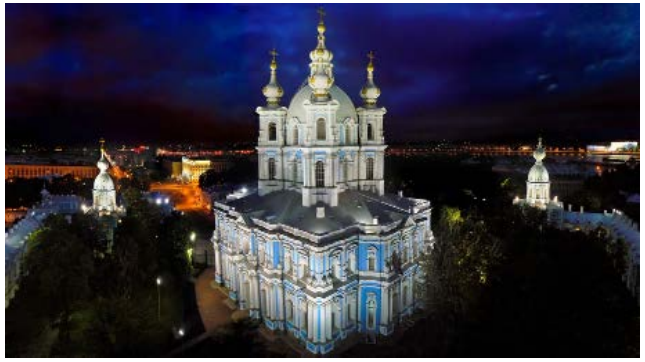

Рис. 5. Смольний монастир у Санкт-Петербурзі. Сучасне фото

[1] Батовский, З. (2000). *Архитектор Растрелли о своих творениях*. Санкт-Петербург: Студия Александра Зимина, 99.

Рис. 6. Михайло Сажин. Церква апостола Андрія Первозванного. Акварель. 1840-ві рр. Національний художній музей України, м. Київ

Рис. 7. Рундальський палац. Латвійська республіка

з куполом та чотирма вежами у формі дзвіниць» [1] (рис. 6).

Важливо наголосити, що Растреллі створив проект, який визначив не тільки зовнішні обриси Андріївської церкви, великий італієць також є автором проекту її внутрішнього убранства. Річ у тім, що інтер'єр Андріївської церкви – це єдиний у світі повністю збережений інтер'єр сакральної пам'ятки, що був створений за проектом Растреллі. Цей факт збільшує значення Києва на «мапі» творчого спадку архітектора, чиї творіння представлені не тільки в Російській Федерації та Україні, а й у Латвійській Республіці – Рундальський палац, Мітавський палац (рис. 7–8).

Рис. 8. Мітавський палац. Латвійська республіка

Доля «творчого спадку» Растреллі у Києві була непростою. Лихоліття війн, брак коштів на ремонт і реставрацію не раз створювали загрози для фізичного існування пам'ятки. Інколи до цих негараздів долучалися навіть атмосферні явища! Зокрема, 24 квітня 1892 р. удар блискавки пошкодив верхи Андріївської церкви. Ремонтно-реставраційні роботи з відновлення куполів храму тривали у 1894–1895 рр. (рис. 9). Утім, коли реставрація наближалася до завершення, у київській пресі

Рис. 9. Загальний вигляд Андріївської церкви періоду ремонтно-реставраційних робіт 1895 р. Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото

Рис. 10. Андріївська церква. Фото 1903 р. Джерело: Андреевская церковь в Киеве. Постройки Гр. Растрелли. (1903). *Мир искусства, 1*, 37–48

«вибухнув» нечуваний скандал. На думку громадськості, конфігурація верхів Андріївської церкви змінилася і відреставровані куполи не відповідали перинному задуму Растреллі. При київському генерал-губернаторові було створено спеціальну «Комісію», і розпочалися пошуки оригінальних креслень архітектора. Утім, їх результати були невтішними: креслень Андріївської церкви часів Растреллі тоді віднайти не вдалося. З огляду на це, у 1896 р. було прийнято рішення повернути куполам той вигляд, який вони мали до початку реставрації 1894–1895 рр. Голова «Комісії» історик Олексій Мердер зазначав, що до удару блискавки куполи Андріївської церкви були «якщо не тотожні, то близькі Растреллієвим» [2] (рис. 10).

Однак болюче питання зняте не було... Без оригінальних креслень Растреллі важко було сказати, чи саме такий вигляд мали куполи Андріївської церкви у середині XVIII ст. Тож упродовж багатьох років сприйняття верхів храму в руслі тези Мердера (*«якщо не тотожні, то близькі Растреллієвим»*) кидало густу тінь на пам'ятку. Значення храму як такого, що повною мірою виражав творчий задум великого зодчого, було поставлено під сумнів.

Віднайдення оригінальних креслень Андріївської церкви середини XVIII ст. стало результатом співпраці ленінградських учених Юрія Денисова та Андрія Петрова і шведського дослідника Бйорна Хенріха Хальстрьома. На початку 60-х рр. XX ст. останній дослідив колекцію креслень Растреллі в музеї «Альбертина» (Відень, Австрія) та повідомив радянських учених про наявність у ній оригінальних креслень Андріївської церкви 1752 р. Їх копії були доставлені у Київ. Автентичний вигляд екстер'єру храму (передусім куполам) повернули під час наймасштабнішої реставрації Андріївської церкви радянської доби – у 1979–1988 рр. [3] (рис. 11–13). У цей час Андріївська церква вже мала музейний статус (із 1968 р. Музей «Андріївська церква» входить до складу Національного заповідника «Софія Київська»).

У добу незалежної України питання планової реставрації Андріївської церкви у Києві було внесено до комплексної програми збереження об'єктів Національного заповідника «Софія Київська» на 2003–2010 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 624 та Указом Президента України В. А. Ющенка від 31 грудня 2005 р. № 1881 /2005 «Про невідкладні заходи

[2] Нетудихаткін, І. (2016). *Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова* (1896–1918). Київ: Самміт-Книга, 78–80.

[3] Дегтярьов, М., & Корнєєва, В. (1999). *Андріївська церква*. Київ: Техніка, 78–88.

Рис. 11–12. Ремонтно-реставраційні роботи 1979–1988 рр. в Андріївській церкві

Рис. 13. Андріївська церква після завершення реставраційних робіт 1979–1988 рр.

щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру».

Утім, у 2008 р. питання реставрації Андріївської церкви перетворилося з планового у нагальне. Причиною став нестабільний характер Андріївського пагорба: пам'ятка фактично почала «з'їжджати» у Дніпро, що засвідчував моніторинг пам'яткоохоронців (рис. 14).

Рис. 14. Пресконференція «Аварійний стан подолано. Реставрацію розпочато» на паперті Андріївської церкви. 8 жовтня 2015 р. На фото: перший заступник міністра культури України Ігор Ліховий, головний архітектор Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» Лариса Цяук і перший заступник генерального директора Національного заповідника «Софія Київська» Вадим Кириленко

Проект реставрації Андріївської церкви було підготовлено у 2008–2010 рр. відповідно до Генерального договору № 72/06 (від 24 вересня 2008 р.) на розроблення проектної документації «Протиаварійні та ремонтно-реставраційні роботи по Андріївській церкві», що було підписано між Національним заповідником «Софія Київська» (генеральний замовник) та українсько-французьким спільним підприємством «Основа-Солсиф» (генеральний проектувальник). Проект передбачав проведення комплексних ремонтно-реставраційних робіт, його почали реалізовувати у 2009 р.

На першому етапі робіт (2009–2017) було зміцнено Андріївський пагорб, на якому височить храм, щоб зняти з порядку денного питання про фізичне існування пам'ятки. Комплекс заходів зі зміцнення пагорба та фундаментів Андріївської церкви передбачав, зокрема, облаштування армованих сталевим каркасом буронабивних паль у підніжжя пагорба, укріплення схилів пагорба нагелями зі сталевими стрижнями, спорудження бетонного підпапертного приміщення для підвищення стійкості подіуму церкви, зміцнення ґрунтової основи під підмурками церкви й стилобату джет-колонами, облаштування принципово нової дренажної сис-

Рис. 15. Зміцнення Андріївського пагорба буронабивними палями. 2009 р.

Рис. 16. Початок зведення залізобетонної підтримувальної плити паперті. 2009 р.

Рис. 17. Укладання рулонів газону на Андріївському пагорбі. 2011 р.

теми, а також заходи з благоустрою пагорба (рис. 15–18).

Роботи з реставрації екстер'єру Андріївської церкви належали до другого етапу комплексних ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятці (2015–2017 рр.). 17 серпня 2015 р. між Національним заповідником «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУД-СЕРВІС» було укладено Генеральний договір, який передбачав завершення робіт зі зміцнення та облаштування благоустрою Андріївського пагорба, проведення реставрації фасадів, паперті та сходів Андріївської церкви. 16 листопада 2015 р. Андріївську церкву закрили для відвідування, на фасадах храму встановили риштування.

Серед іншого процес реставрації екстер'єру Андріївської церкви передбачав низку цегельних, штукатурних і малярних робіт на фасадах. Зокрема, на бічних куполах храму було відновлено елементи ліпного декору, очищено позолоту на литих чавунних елементах. Паралельно із роботами на фасадах відбулася перша в історії ґрунтовна реставрація чавунних сходів середини XIX ст., що ведуть на паперть Андріївської церкви. Кожну сходинку демонтували, відреставрували й повернули на її історичне місце після ремонту та укріплення майданчиків сходів. Після завершення робіт із реставрації огорожі паперті та сходів, зняття риштувань із фасадів

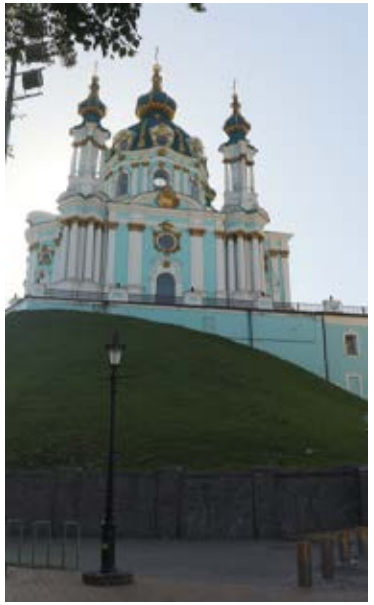

Рис. 18. Пагорб Андріївської церкви після завершення робіт із благоустрою

Рис. 19. Бурі патьоки на стіні від позолоченого декору люкарни. 2015 р.

Рис. 20. Стан ліпного декору та отинькованої поверхні декоративних веж церкви. 2015 р.

та встановлення сучасної системи зовнішнього освітлення храму оглядовий майданчик Андріївської церкви урочисто відкрили для відвідування (до Дня Незалежності України – 24 серпня 2017 р.) (рис. 19–26).

Рис. 21. Стан ліпного декору та отинькованої поверхні декоративних веж церкви (після реставрації). Червень 2015 р.

Рис. 22. Маркування чавунних плит сходів під час демонтажу для реставрації. Листопад 2015 р.

Рис. 23. Реставрація чавунних плит сходів Андріївської церкви у підпапертному просторі. Лютий 2016 р.

Рис. 24. Фінішне покриття сходів Андріївської церкви. 2017 р.

Рис. 25. Чавунні сходи Андріївської церкви. 2017 р.

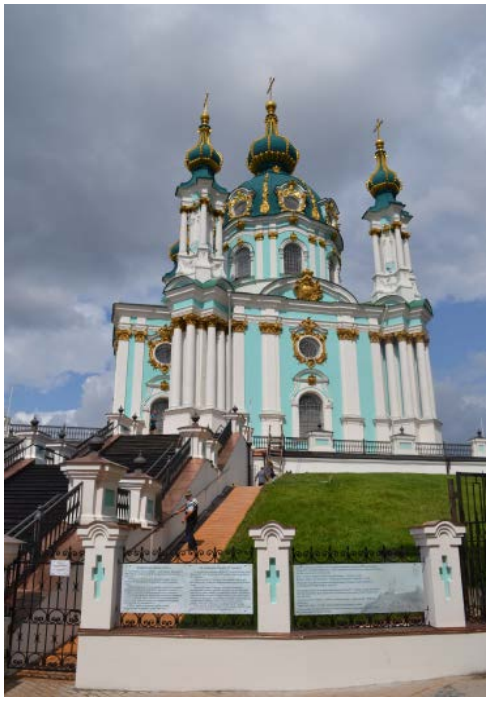

Рис. 26. Загальний вигляд Андріївської церкви після завершення реставрації екстер'єру. Південний фасад. 2017 р.

У жовтні 2016 р. розпочався третій етап ремонтно-реставраційних робіт в Андріївській церкві, який передбачав відновлення її інтер'єрів (2016–2020). Головною ідеєю цього етапу стало повернення внутрішнього опорядження церкви до того вигляду, у якому його задумав архітектор Ф.-Б. Растреллі у середині XVIII ст. (рис. 27).

Філософії «повернення Растреллі» було підпорядковано всі роботи в інтер'єрі, які виконували реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» і ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУД-СЕРВІС» (як генерального підрядника). У розмовах між собою реставратори умовно поділяли роботу на чотири блоки з промовистими назвами – «Метал», «Камінь», «Дерево» та «Живописне полотно».

Рис. 27. Риштування біля іконостасу Андріївської церкви. 2020 р.

[4] Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Металеві петлі від втрачених дверей Андріївської церкви (датування в контексті “еволюції” вхідної групи до храму)». Київ: Національний заповідник «Софія Київська», 11–13. В *Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42360/2).*

Рис. 28–29. Тамбур Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

«Метал»

На початку реставраційних робіт в інтер’єрі, одразу за чавунними вхідними дверима 1900 р. був розташований дерев’яний тамбур, споруджений у 1950-ті рр. [4] (рис. 28–29).

У 2016 р. він перебував у незадовільному стані, потребував реставрації і, загалом, стилістично вибивався із загального пишного барокового внутрішнього убранства храму середини XVIII ст. Під час демонтажу тамбура в червні 2019 р. (в рамках підготовки його до реставрації) було знайдено чавунні петлі та гаки від втрачених дверей храму давнього періоду (рис. 30–31). Шість металевих дверних петель розташовано у

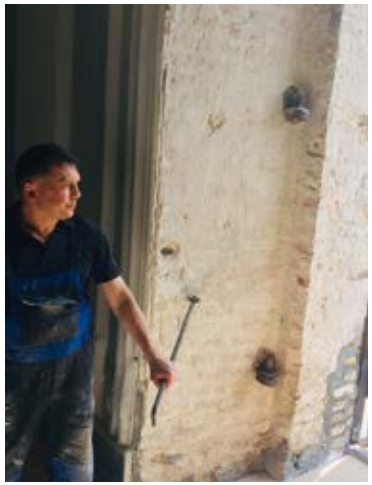

Рис. 30. Художник-реставратор Руслан Циба тримає металевий гак від втрачених дверей Андріївської церкви. 19 вересня 2020 р.

Рис. 31. «Рундук» Андріївської церкви середини XVIII ст. 19 вересня 2020 р.

Рис. 32. Вигляд на плафон з образом апостола Андрія Первозванного з місця розташування демонтованого тамбура середини 50-х рр. XX ст. 19 вересня 2020 р.

заглибленнях-відкосах (по три з кожної сторони / на різній висоті). Було встановлено, що ці металеві петлі є кріпленням від перших, дубових дверей Андріївської церкви середини XVIII ст., які відкривалися в середину храму та фіксувалися на гаках.

Після демонтажу тамбура перед реставраторами відкрилося ще одне «приховане» рішення організації першої вхідної групи Андріївської церкви. Людину, яка переступала поріг Андріївської церкви у середині XVIII ст., з першого кроку «зустрічав» найвищий Андрій Києва – образ апостола Андрія, виконаний художником Олексієм Антроповим олійними фарбами у плафоні на західному склепінні храму не пізніше 1753 р. (живописний плафон майже впритул примикає до західної стіни храму) (рис. 32).

Зрештою, було прийняте рішення про остаточний демонтаж тамбура (з переданням його на зберігання до фондів Заповідника), музеєфікацію чавунних дверних петель і гаків середини XVIII ст. і встановлення на їх рівні дверей із дуба – матеріалу, з якого були виготовлені перші двері Андріївської церкви у часи Растреллі (рис. 33–34).

Описуючи «металевий вимір» реставрації інтер'єрів Андріївської церкви, не можна оминути увагою тему виготовлення панікадил, які мали гармонійно вписатися у внутрішнє опорядження храму. На початок реставраційних робіт у 2016 р. храм освітлювали

Рис. 33. Музеєфіковані металеві петлі та гаки від втрачених дубових дверей середини XVIII ст. в Андріївській церкві

Рис. 34. Відновлені дубові двері Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 35. Фрагмент інтер'єру. Фото 1909 р. (Санкт-Петербург, Інститут археології. Фотоархів. 0.374.881). Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото

[5] Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Панікадила Андріївської церкви сер. XVIII ст. – 1918 р. (дорадянської доби)». Київ: Національний заповідник «Софія Київська». В *Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42078).*

Рис. 36. Центральна частина іконостасу. Фото 1870-х рр. (відділ естампів НБУ ім. В. І. Вернадського). Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото

два панікадила середини XX ст. Архівні джерела свідчать, що у часи Растреллі інтер'єр Андріївської церкви освітлювало велике кришталеве панікадило, яке надіслали до Києва з Будинку опери у Санкт-Петербурзі (до нашого часу воно не збереглося). На жаль, відомостей про його зовнішній вигляд, а також особливості конструкції ми не маємо. Утім, зображальні джерела дали інформацію про зовнішній вигляд мідних панікадил XIX ст., які освітлювали Андріївську церкву щонайменше до 1915 р. [5] (рис. 35–36).

Нові панікадила для Андріївської церкви у 2019–2020 рр. виготовило ТОВ «ZAVADSKY» (м. Тернопіль). Люстри «ZAVADSKY» в наш час прикрашають інтер'єри театрів, готелів, церков, бізнес-центрів і приватних резиденцій у багатьох країнах Європи, зокрема, Театру Ноеля Коварда (Лондон), Музею Айвазовського (Феодосія), Галицького сейму Австрійської монархії (Львів), Гранд Готелю (Стокгольм). Під час проектування панікадил було прийнято рішення апелювати до матеріалу і стилістики виробів XIX ст. (рис. 37–38).

Потрібно наголосити, що в метал «заковане» також «серце» Андріївської церкви – престол храму. Він укритий мідним посрібленим облаченням із бронзовими позолоченими накладками. Облачення престолу було виготовлено в 1899 р. у Санкт-Петербурзі з

Рис. 37. Велике панікадило Андріївської церкви. 2020 р.

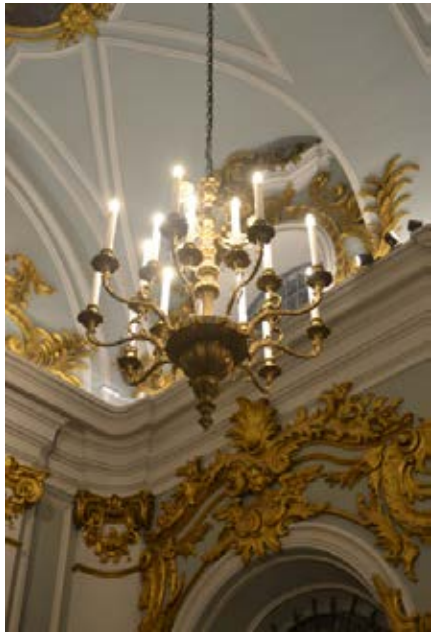

Рис. 38. Мале панікадило Андріївської церкви. 2020 р.

[6] Центральний державний архів України, ф. 127. Київська духовна консисторія, оп. 868, спр. 114. О разрешении обложить металлом престол в Андреевской церкви (1899), 7 арк.

Рис. 39. Престол Андріївської церкви у скляному футлярі на жерстяній основі. Фото до початку реставраційних робіт 2019–2020 рр.

Рис. 40. Напис 1767 р. на південній стороні цегляної основи престолу. Фото 2019 р. (перед реставрацією)

майстерні Т. Мартінсона [6]. В «музейну» добу історії Андріївської церкви його ніколи не реставрували (рис. 39). Під час демонтажу металевого окладу престолу влітку 2019 р. на реставраторів чекала сенсаційна знахідка!

«Камінь»

Одразу після демонтажу металевого окладу, на південній стороні цегляної основи престолу реставратори виявили 13 рядків тексту (дипінті). Напис було виконано чорною фарбою по шпаклівці, якою було оброблено цеглу. Більшу частину тексту (дев'ять рядків) було з невідомих причин забілено, але не знищено (рис. 40–43). 31 серпня 2019 р. реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» завершили розчищення напису, після чого його текст став доступним для прочитання:

«ОСВЯТИСЯ ЖЕРТВЕННИК ГОСПОДА БОГА И СПАСА НАШЕГО ИСУСА ХРИСТА, В ХРАМЕ (АНДРЕЯ – слово не збереглося, шпаклівку збито. – *І. Н.*) / ПЕРВОЗВАННОГО ПРИ ДЕРЖАВЕ БЛАГОЧЕСТИВЕЙШИЯ САМОДЕРЖАВНЕЙШИЯ ВЕЛИКИЯ / ГОСУДАРЫНИ НАШЕЯ ИМПЕРАТРИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ АЛЕКСИЕВНЫ ВСЕЯ РОССИИ И ПРИ НАСЛЕДН (ИКЕ – літери не

Рис. 41. Голова науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» А. М. Остапчук у процесі роботи над розкриттям напису 1767 р. на південній стороні цегляної основи престолу. 1 вересня 2019 р.

Рис. 42. Напис 1767 р. на південній стороні цегляної основи престолу. Фото після очищення та закріплення

Рис. 43. Престол Андріївської церкви після реставрації. 2020 р.

Рис. 44. Стан пофарбування інтер'єру Андріївської церкви до початку реставрації. 2016 р.

[7] Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 175, спр. 64–65. Титов Ф. Заметки по истории Киево-Андреевской церкви [рукописные и машинописные листы] [без окончания], арк. 10.

збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.)* / ЕЯ БЛАГОВЕРНОМ ГОСУДАРЕ ЦЕСАРЕВИЧЕ И ВЕЛИКОМ КНЯЗЕ ПАВЛЕ ПЕТРОВИЧЕ, / ПО БЛАГОСЛОВЕНИЮ СВЯТЕЙШАГО ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩАГО СИНОДА, ПРЕОСВЯЩЕНН (ЫМ – літери не збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.*) / КИР АРСЕНИЕМ МОГИЛЯНСКИМ МИТРОПОЛИТОМ КИЕВСКИМ ГАЛИЦКИМ / И МАЛЫЯ РОССИИ В ЛЕТО ОТ СОТВОРЕНИЯ МИРА 7275; ОТ РОЖДЕСТВА ЖЕ ПО____ (закінчення слова визначити не вдалося, літери не збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.)* / ПЛОТИ БОГА СЛОВА 1767, МЕСЯЦА АВТУСТА 19 ДНЯ, МОЩИ В НЕМ / ПОЛОЖЕНИ В НАПРЕСТОЛЬНОЙ МРАМОРНОЙ ДОСКЕ В КОВЧЕЗЦЕ СЕРЕБРАНОМ. / СВЯТАГО СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА ХАРАЛАМ (ПИЯ – літери не збереглися, шпаклівку збито. – *І. Н.*), СВЯТАГО СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА АНФИМА, / СВЯТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГИЯ, СВЯТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ПАНТЕЛИЙМОНА / ПРЕПОДОБНОГО МОИСЕЯ ОУГРИНА ПЕЧЕРСКАГО, СВЯТЫЯ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ЕВФИМИИ СВЯТЫЯ / ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ВАРВАРЫ СВЯТЫЯ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ПАРАСКЕВЫ».

Стиль написання, а також зміст тексту дали підстави зробити висновок, що він був нанесений на цегляну основу престолу з нагоди освячення Андріївської церкви – 19 серпня 1767 р. Це своєрідне «свідоцтво про народження» Андріївської церкви часів Франческо Бартоломео Растреллі досі не було відомим історичній науці.

Було встановлено, що основу престолу, стіни та своди Андріївської церкви зведено з однакової цегли. Відомо, що тільки у 1750 р. на «будівельний майданчик» Андріївської церкви з цегляних заводів, розташованих на р. Либідь, доставили 2 мільйони цеглин [7]. На початок реставраційних робіт в інтер'єрі стан пофарбування стін і склепінь був незадовільним (рис. 44). Проведене у 2017 р. зондажування засвідчило, що в окремих місцях (зокрема у вівтарній частині) кількість фарбових нашарувань в інтер'єрі сягала тринадцяти шарів!

Найдавніші виявлені фарбові (олійний та мастичний) шари тла стін та склепінь мали блакитно-сірий колір. Він дещо відрізнявся від кольору пофарбування станом на 2016 р. На замовлення реставраторів німецька фірма «KEIM Optil» розробила золь-силікатну дисперсійну фарбу саме цього унікального відтінку блакитно-сірого. Восени 2017 р. стіни та склепіння Андріївської церкви очистили від фарбових нашарувань, потинькували, побілили та пофарбували в історичні кольори, максимально наближені до початкового шару пофарбування часів Растреллі

[8] Там само, арк. 17 зв. – 18.

[9] Постернак, К. (2014). *Особенности архитектурно-декоративного убранства петербургских барочных иконостасов середины XVIII века (1740–1760-е годы)*. (Автореф. дис. канд. искусств). Москва, 23.

(рис. 45–47). Так було повернуто колористику інтер'єрів Андріївської церкви, задану загадковим майстром Авдієм більш ніж чверть тисячоліття тому. Про Авдія відомо зовсім небагато. Останній настоятель Андріївської церкви «дорадянського періоду» протоієрей Федір Тітов (1896–1918) зазначав, що, окрім фарбування стін храму, Авдій надав дерев'яному каркасу іконостасу Андріївської церкви шляхетний «пунцовый колер» [8].

Рис. 45. Розчищення нашарувань пофарбувань в інтер'єрі Андріївської церкви. 2017 р.

Рис. 46. Пофарбування для підбору історичних кольорів інтер'єру Андріївської церкви. 2017 р.

Рис. 47. Відреставровані елементи ліпного гіпсового декору на тлі відновлених історичних кольорів пофарбування інтер'єру Андріївської церкви. 2020 р.

«Дерево»

Безумовно, саме іконостас є визначальним елементом організації внутрішнього простору Андріївської церкви. Зауважимо, що за життя Франческо Бартоломео Растреллі виконав проекти багатьох іконостасів, із них не менше ніж 14 були реалізовані [9] (рис. 48).

На жаль, до нашого часу збереглося лише два – у соборі Володимирської ікони Божої Матері у Санкт-Петербурзі (іконостас

Рис. 48. Іконостас Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

було перенесено до цього храму з домової церкви Анічкова палацу у Санкт-Петербурзі, він зберігся не повністю) та в Андріївській церкві у Києві. Фактично, як уже згадано, в Андріївській церкві зберігся єдиний цілісний іконостас проекту Растреллі.

Станом на 2016 р. іконостас Андріївської церкви мав дві помітні втрати в елементах позолоченого різьбленого оздоблення з липи. На короні, що увінчує раму образу «Спас Нерукотворний», не було хреста, а на короні, яка завершує композицію «Всевидяче Око», – хреста разом із державою (рис. 49–50). Збереглися фото XIX ст., на

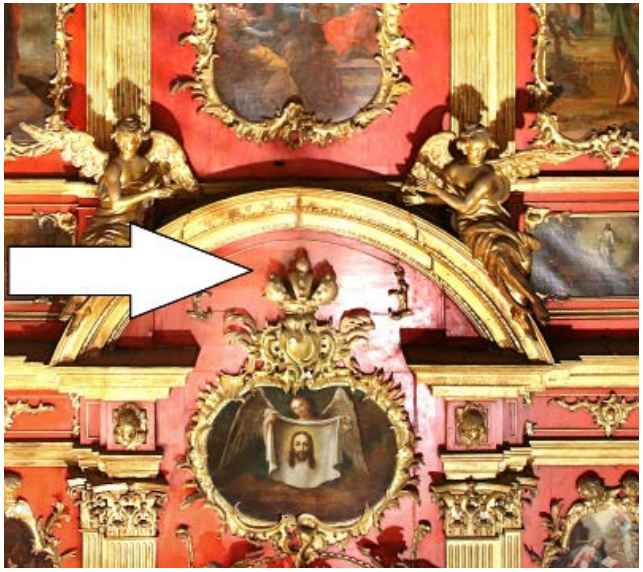

Рис. 49. Корона, що завершує різьблену раму образу Спаса Нерукотворного, в нижньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

Рис. 50. Корона, що увінчує різьблену композицію «Всевидяче око», у верхньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

яких зображені згадані втрачені елементи, тож були передумови для їх відновлення [10] (рис. 51–53).

Окрім іконостасу елементи різьбленого декору середини XVIII ст. в інтер'єрі представлені надпрестольною сінь-ротондою, а

[10] Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Втрачені елементи на коронах в іконостасі Андріївської церкви». Київ: Національний заповідник «Софія Київська». В *Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42079)*.

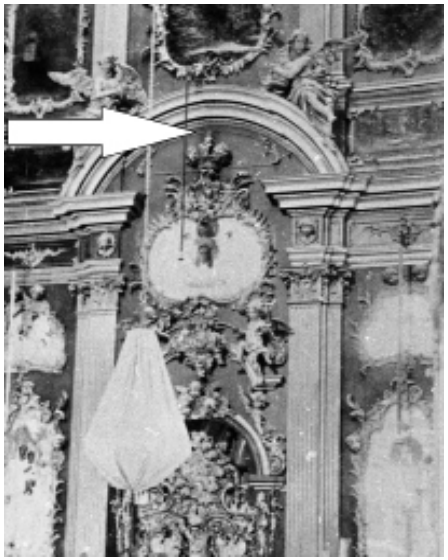

Рис. 51. Іконостас Андріївської церкви. Фото 1870-х рр. (фрагмент). Відділ естампів НБУ ім. В. І. Вернадського. Джерело: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-978. В. Іваненко, В. Корнєєва. Додаток № 3 до «Історичної довідки». УСНРПУ. 1979 р. Машинопис, фото № 48.

[11] Нетудихаткін, І. (2019). Історична довідка на тему: «Потенційні можливості матеріалів науково-фондового відділу Національного заповідника "Софія Київська" для реставрації/реконструкції проповідницької кафедри Андріївської церкви». Київ: Національний заповідник «Софія Київська». В *Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська» (ТЗ-42077)*.

Рис. 52. Корона, що завершує різьблену раму образу Спаса Нерукотворного, в нижньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 53. Корона, що увінчує різьблену композицію «Всевидяче око», в верхньому ярусі іконостасу Андріївської церкви. 2020 р.

також проповідницькою кафедрою (рис. 54–55). Виявлення у фондах Національного заповідника «Софія Київська» негативів 1930-х рр., на яких зображена проповідницька кафедра, дало можливість відновити її вагомий втрачений елемент – гірлянду [11] (рис. 56–57).

«Живописні полотна»

В інтер'єрі Андріївської церкви представлено 69 полотен олійного живопису (ікони) середини XVIII ст. Більшість із них в іконостасі – 39 образів. Під час реставрації іконостасу з'ясувалося, що вже багато поколінь киян і гостей столиці не могли бачити його у тому вигляді, в якому він постав у храмі в середині XVIII ст. Віднайдені науковцями

Рис. 54. Надпрестольна сінь у вівтарі Андріївської церкви. 2020 р.

Рис. 55. Проповідницька кафедра Андріївської церкви. Фото до реставрації

Рис. 56. Проповідницька кафедра Андріївської церкви. Негатив 1930-х рр. (НДФ-3907). Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська»

Рис. 57. Проповідницька кафедра Андріївської церкви. 2020 р.

Національного заповідника «Софія Київська» фотонегативи 1930-х рр., а також фотозйомка інтер'єрів Андріївської церкви 1903 р. свідчили про те, що 13 із 39 образів в іконостасі були переплутані місцями за радянської доби (в «домузейний» період історії Андріївської церкви) [12] (рис. 58–60). На момент входження Андріївської церкви до складу Національного заповідника «Софія Київська» у 1968 р. третина образів в іконостасі храму вже стояла не на своїх місцях (рис. 61). Цей прикрий факт упродовж десятків років унеможливлював осмислення його унікальної іконографічної програми.

У 2016–2020 рр. усі 39 образів іконостасу відновили реставратори науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» й ТОВ «ЕКСТЕР'ЄР-БУДСЕРВІС» під загальним керівництвом художника-реставратора вищої категорії Анатолія Миколайовича Остапчука. У листопаді 2020 р. їх повернули на свої історичні місця (рис. 62).

Символічно, що повернення єдиного у світі повністю збереженого іконостасу Растреллі до історичного вигляду, як і завершення реставрації Андріївської церкви загалом, припало на 320-ту річницю від дня народження великого італійського зодчого.

Важко переоцінити значення Андріївської церкви для Києва. Спорудження храму Растреллі на священному Андріївському пагорбі у середині XVIII ст. назавжди змінило його «архітектурне обличчя». Поряд із майже 100-метровою дзвіницею Києво-Печерського монастиря Андріївська церква стала другою домінантою славетного київського краєвиду з лівого берега Дніпра. Це справляло незабутнє враження на мандрівників та численних паломників, які у давнину прибували до Києва зі сходу. Зокрема, згадуючи свої перші відвідини Києва у 1823 р., церковний письменник і відомий паломник Андрій Муравйов писав: «Під час буремної переправи (через Дніпро. – *І. Н.*) мене ніби вабила до себе повітряна церква мого ангела Первозванного апостола, на своїй вершині, ніби на хмарах» [13].

Не менш приголомшливе враження Андріївська церква викликає і при наближенні до неї з Верхнього міста. Загальне пониження рельєфу в бік Дніпра створює ефект раптової «появи» храму – ніби нізвідки... «Одного разу йшов я, замисливши, вершинами старого Києва: думки мої швидко плинули одна за одною і об'єкти мінялися, як повітря: аж раптом побачив я на пагорбі високому велетенську церкву, вона розсіяла всі мої думки і заволоділа всією моєю увагою: це храм Андрія Первозванного», – записав у спогадах про відвідини Києва в 1810 р. князь Іван Михайлович Долгоруков [14].

[12] Нетудихаткін, І. (2017). Перша фотофіксація інтер'єрів Андріївської церкви «музейної доби» як джерело для реконструкції первісного вигляду іконостасу храму. В *Матеріали Круглого столу, присвяченого Хрещенню Київської Русі-України до 1000-ліття першої літописної згадки про Софію Київську (1017-2017) (м. Київ, 28 липня 2017 р.)* (с. 78–99). Київ: Національний заповідник «Софія Київська»; Нетудихаткін, І. (2019). Про первісне місце розташування образів у верхніх ярусах іконостасу Андріївської церкви у Києві. *Софійський часопис*, *III*, 231–247; Янченко, Л. (2019). До питання первісного розташування ікон в іконостасі Андріївської церкви. *Науковий вісник Національного музею історії України*, *4*, 445–456; Янченко, Л. (2020). Реконструкція іконографічної програми іконостаса Андріївської церкви: результати новітніх досліджень». В *Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Видавництво «Фенікс», 271–282.

[13] Муравьев, А. (1990). *Путешествие ко святым местам русским* (Ч. 1). Москва: Книга – СП Внешиберика, 82.

[14] Долгорукий, И. (1869). Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года (окончание). В *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при московском университете* (Кн. 3, с. 284–285). Москва: В Университетской типографии.

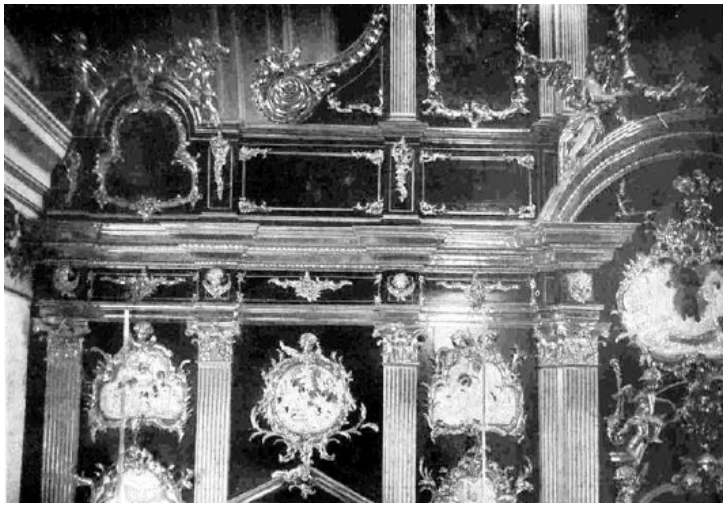

Рис. 58. Іконостас Андріївської церкви (північна частина). Фото С. Кульженко 1903 р. Джерело: Андреевская церковь в Киеве. Постройки Гр. Растрелли. (1903). *Мир искусства, 1*, 37–48

Рис. 60. Місцерозташування ікон «Св. Захарія» та «Св. Єлизавети» в іконостасі Андріївської церкви. Фото до початку реставрації

Рис. 59. Місцерозташування ікон «Св. Захарія» та «Св. Єлизавети» в іконостасі Андріївської церкви. Негатив 1930-х рр. (фрагмент). (НДФ-3905). Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська»

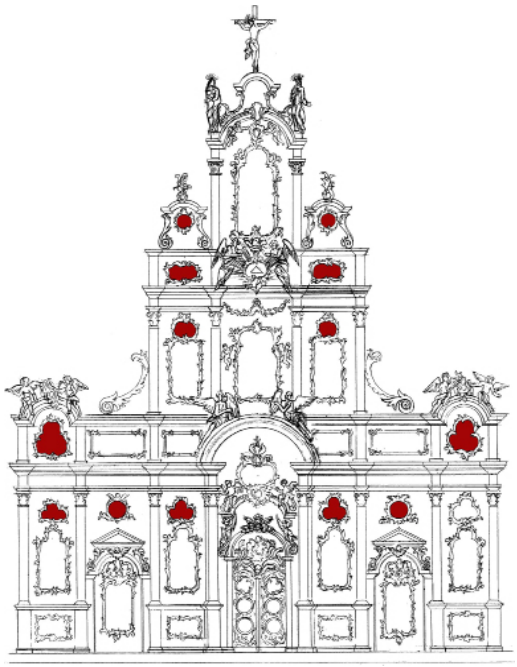

Рис. 61. Образи в іконостасі, які повернулися на свої історичні місця у 2020 р.

Рис. 62. Іконостас Андріївської церкви. 2021 р.

Рис. 63. Андріївська церква. 2021 р.

У результаті наймасштабнішої реставрації Андріївської церкви радянської доби (1979–1988 рр.) храму були повернуті зовнішні обриси, задумані Растреллі. Реставраційні роботи у часи незалежної України (2009–2020 рр.) повернули внутрішньому опорядженню храму його первинні обриси та зняли з порядку денного питання фізичного існування пам'ятки. Як бачимо, ідея «пошуків Растреллі» об'єднувала реставраційну, музейну та наукову громади Києва упродовж багатьох поколінь. Сподіваємося, що тепер їх об'єднає наступна мета – внесення Андріївської церкви у Києві до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО (рис. 63).

References

Batovskij, Z. (2000). *Arhitektor Rastrelli o svoih tvorenijah*. Sankt-Peterburg: Studija Aleksandra Zimina [in Russian].

Dehtiarov, M., & Kornieieva, V. (1999). *Andriivska tserkva*. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainain].

Dolgorukij, I. (1869). Slavny bubny za gorami, ili Puteshestvie moe koe-kuda 1810 goda (okonchanie). In *Chtenija v Imperatorskom obshhestve istorii i drevnostej rossijskih pri moskovskom universitete* (Vol. 3, pp. 284–285). Moskva: V Universitetskoj tipografii [in Russian].

Instytut rukopysu NBU im. V. I. Vernadskoho, f. 175, spr. 64–65. Titov F. Zametki po istorii Kievo-Andreevskoj cerkvi [rukopisnye i mashinopisnye listy] [bez okonchanija], ark. 10, 17 zv., 18.

Muravev, A. (1990). *Puteshestvye ko sviatym mestam russkym* (Vol. 1). Moskva: Knyha – SP Vneshyberyka [in Russian].

Netudykhatkin, I. (2016). *Andriivska tserkva u chasy nastoiatelia Fedora Titova (1896–1918)*. Kyiv: Sammit-Knyha [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2017). Persha fotofiksatsiia inter'ieriv Andriivskoi tserkvy "muzeinoi doby" yak dzherelo dlia rekonstruktsii pervisnoho vyhliadu ikonostasu khramu. In *Materialy Kruhloho stolu, prysviachenoho Khreshchenniu Kyivskoi Rusi-Ukrainy do 1000-littia pershoi litopysnoi zghadky pro Sofiiu Kyivsku (1017–2017) (m. Kyiv, 28 lypnia 2017 r.)* (pp. 78–99). Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk "Sofiia Kyivska" [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: "Metalevi petli vid vtrachenykh dverei Andriivskoi tserkvy (datuvannia v konteksti «evoliutsii» vkhidnoi hrupy do khramu)". Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk "Sofiia Kyivska", 11–13. In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka "Sofiia Kyivska" (TZ-42360/2)* [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: "Panikadyla Andriivskoi tserkvy ser. XVIII st. – 1918 r. (doradianskoi doby)". Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk "Sofiia Kyivska". In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka "Sofiia Kyivska" (TZ-42078)* [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: "Potentsiini mozhlyvosti materialiv naukovo-fondovoho viddilu Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska» dlia restavratsii/rekonstruktsii propovidnytskoi kafedry Andriivskoi tserkvy". Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk "Sofiia Kyivska". In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka "Sofiia Kyivska" (TZ-42077)* [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2019). Istorychna dovidka na temu: "Vtracheni elementy na koronakh v ikonostasi

Andriivskoi tserkvy". Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk «Sofiia Kyivska». In *Naukovo-fondovyi viddil Natsionalnoho zapovidnyka "Sofiia Kyivska" (TZ-42079)* [in Ukrainain].

Netudykhatkin, I. (2019). Pro pervisne mistse roztashuvannia obraziv u verkhnikh yarusakh ikonostasu Andriivskoi tserkvy u Kyievi. *Sofiiskyi chasopys*, *III*, 231–247 [in Ukrainain].

Posternak, K. (2014). *Osobennosti arhitekturno-dekorativnogo ubranstva peterburgskih barochnyh ikonostasov serediny XVIII veka (1740–1760-e gody)*. (Avtoref. dis. kand. iskusstv). Moskva [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, f. 127. Kyivska dukhovna konsystoriia, op. 868, spr. 114. O razreshenii oblozhit' metallom prestol v Andreevskoj cerkvi (1899), 7 ark.

Yanchenko, L. (2019). Do pytannia pervisnoho roztashuvannia ikon v ikonostasi Andriivskoi tserkvy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, *4*, 445–456 [in Ukrainain].

Yanchenko, L. (2020). Rekonstruktsiia ikonohrafichnoi prohramy ikonostasa Andriivskoi tserkvy: rezultaty novitnikh doslidzhen'. In *Mohylianski chytannia 2020. Vidbudova khrystyianskykh sviatyn Ukrainy: istoriia, zdobutky, perspektyvy* (pp. 271–282). Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, Vydavnytstvo "Feniks" [in Ukrainain].

Ihor Netudykhatkin

"IN SEARCH OF RASTRELLI ...". (RESTORATION OF ST. ANDREW'S CHURCH IN 2009–2020)

At the end of 2020, St. Andrew's Church in Kyiv became accessible to the public after a long restoration (2009–2020). The philosophy of the restoration work of this decade was subordinated to the idea of "Rastrelli's return". Besides, there is a specific "longevity" – because, during the previous large-scale restoration in 1979-88, the authentic look (according to the collection of Rastrelli's original drawings) was returned to the exterior of the church (especially the domes). Rastrelli is also the author of the project of interior decoration of St. Andrew's Church. Therefore, all the works were aimed at restoring the most authentic look of the temple. They were performed by the restorers of the research and restoration workshop of the National Reserve "Sophia of Kyiv" and LLC "EXTERIOR-BUDSERVICE" (general contractor). Unofficially, the work was divided into four blocks with eloquent names – "Metal", "Stone", "Wood" and "Painting".

Keywords: St. Andrew's Church, restoration, Kyiv, Francesco Bartolomeo Rastrelli.